

Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (2)

Mehmet Ölmez
(Ankara)

apar 𐰆𐰽

“kavim adı” (Avar): *a. purum* (KT D 4, BK K 4) OrhYaz 120.

Yazıtlarda iki kez geçen bu kavim adını Türkçe kaynaklara göre açıklamak sanırım oldukça güç. Kavim adı da olsa (*a*)*p*(*a*)*r* sözcüğünü yabancı kökenli sözcükler listesine alıyorum.

az 𐰆𐰾

“kavim adı, etnik ad” olarak nitelenmiştir (OrhYaz 122, Tun 54 b).
bodun (KT K 2, 3), *a. bodunug* (KT D 19, BK D 16, 26),
a. elteberig (KT K 3), *a. totokug* (KT D 38),
a. kırkız bodunug (KT D 20, BK D 17)
a. yagızın (KT K 5, 8)
çölgi a. äri, a. yir y[olı] 24 (ayrıntılı bilgi için bak. TunAçık s. 39-40).

Thomsen’in “Kögmen dağları halkı, bağlı olduğu ulus bilinmiyor” şeklinde açıkladığı (*a*)*z* kavim adı da yabancı kökenli olsa gerek (AltInschr. 171). Sözcük, kimi ünvanlar ve kavim adlarıyla yazıtlarda epeyce sık geçer.

baga 𐰆𐰾𐰸

“küçük (rütbe ve ünvanlarda)” OrhYaz 122.

“Tarkan ünvanını niteleyen bir sıfat” Tun 54 b.

baga yazımıyla bir kez Bilge Kağan Yazıtı’nda, bir kez de Tunyukuk Yazıtı’nda görülür: *b. tarkan* (BK G 14, T 6). Eski Türk Yazıtları’nda yalnızca *tarkan* ünvanıyla bir arada kullanılan sözcüğe araştırmacılar genelde “küçük, ufak” anlamını vermektedir. Sonraki dönem Türkçe metinlerde *bağa*’yla karşılaşılmaması sözcüğün yabancı kökenli olma olasılığını güçlen-

dirmektedir. Günümüz Halha Moğolcasında *baga*'ya “küçük, ufak” anlamıyla rastlanırken eski kültür dillerinden Sanskrit dilinde de *pāka* biçimiyle “hayvanın küçüğü, hayvan yavrusu” olarak rastlanır. Türkçe olmadığı sanılan sözcüğü yazıtlarda görülen yabancı ögeler arasında saymak yerinde olacaktır.

Menges, ünvan nitelikli çoğu sözün (*kağan, yabgu, şad* vb.) Orhon bölgesi ve çevresinde eskiden beri Türklerin dışında da kullanıldığını, ancak kökenlerinin açık olmadığını belirtir. Menges *bağa*'nın da *şad* ve *beg* ile birlikte İranî bir köke gidebileceğini düşünür (1968: 168).

Doerfer ise Moğolca olduğunu belirttiği sözcüğün eski Moğol metinlerinde görülmediğini, ancak günümüz Moğol dillerinde yaygın olarak görüldüğünü belirtir. Sözcük Moğolcadan Sarı Uygurcaya da *boğa* ve *pağa* biçimlerinde geçmiştir (TMEN I § 91). Yine Doerfer Ramstedt'in sözcüğü *Kalmückisches Wörterbuch*'ta Sanskrit *pāka* “hayvan yavrusu”, *Studies in Korean Etymology*'de ise Çince-Korece *pak* “küçük, ufak, önemsiz” ile birleştirdiğini kaydeder (TMEN I § 91). Ramstedt'in anılan çalışmasında Çince-Korece şeklin yanı sıra Mo. *baga* “küçük, genç” sözüne de yer verdiğini belirtelim (SKE s. 183).

bağa'yı Türkçeye bağlayan görüş için bak. S. Tezcan, *TDAY-B* 1977: 67-69.

Moğolca sözcük için bak. Lessing: *bağa* “küçük, dar; genç” (s. 67 b).

Sanskritçe için bak. Böhtlingk: पाक ganz jung; das junge eines Thiers, Kind; einfältig, redlich, schlicht, unkundig, unwissend (PW IV 621-22).

balbal 𐰆𐰇𐰆𐰇 < Mo. **barimal*

b. kıl- (BK G 7)

b. tik- (KT D 16, 25; BK G 9, 19)

“balbal, öldürülen düşmanın heykeli” anlamı verilen sözcük yazıtlarda bir kaç kez geçmektedir (OrhYaz 122). Yenisey Yazıtları'nda da görülen *balbal* İslamî dönem Türkçe metinlerde görülmez. Sözcük *kıl-* ve *tik-* eylemleri ile birlikte görülmektedir.

Sözcüğün yapısını ilk açıklayan T. Tekin olmuştur. Orhon Türkçesi Dilbilgisi'nde *balbal*'ı *-bal* (< *-mal*) eki ile eylemden türemiş bir ad kabul eden T. Tekin, eylem kökünü **bar-* “yapmak, kurmak” olarak tasarlamış, söz konusu kökü de Türkçe *ev bark* ikilemesindeki *bark* ve Mo. *bari-* “yapmak, kurmak” eyleminden türemiş *barimal* “heykel” ile karşılaştırmıştır

(GOT § 3.113. 3°; Lessing 88 a). Tekin'in açıklamalarına katılan Doerfer sözcüğün eski bir Moğol dilinden **barmal* > **barmal* yoluyla Eski Türkçeye geçtiğini düşünmektedir. Ayrıntı için bak. G. Doerfer, *TDA* 3, s. 79. Sözcük, aldığı *-mal* eki de göz önünde bulundurulursa, Tekin ve Doerfer'in yerinde olarak tesbit ettikleri gibi Moğolcadır.

bars 𐰽𐰺𐰍

“kişi adı” (KT D 20) OrhYaz 123

ET *bars* sözüyle ilgili tartışmalar, açıklamalar neredeyse yazıtların araştırma tarihi kadar eskidir. ET *bars* üzerine yapılan tartışmaların tümü TMEN II'de (§ 685) bulunabilir. Doerfer özetle, Clauson'un ET *bars* < Far. *pārs* (*Turkish and Mongolian Studies*, 232) görüşünü sözcüğün ünlüsünün Türkmencede kısa olmasından; Bang'ın görüşünü, sözcüğü günümüz Sibir Türk dillerine **par* + *üs* biçiminde bağlayışını *par* ögesinin Moğolca olmasından; Ramstedt'in Yunanca *πάρδος* sözüne bağlayan görüşünü de böyle bir köken açıklamasının doğrudan değil de dolaylı olabileceği yönünden eleştirir. Sonuç olarak sözcüğün kökeninin hala karanlık, ilk anlamının ise “*Felis panthera*” olduğunu belirtir.

Yakın zamanda sözcüğün kökenine Wang değinir. Wang, OrhT *bars*'ı Hititçe *parsanas* “leopard”¹, Eski İngilizce *bār* “yaban domuzu”, ET *bars/pars* “leopard →”, Klasik Moğolca *bars*, Dagur *bar*, Solon *bar* “kaplan” ile karşılaştırdıktan sonra sözcüğün Hititçe biçime kadar götürülmesi gerektiğini düşünür. Eski İngilizce biçimse Ana Cermen diline ait **bairaz*'dan türemiştir. Ancak **bairaz*'ın nereden gelmiş olacağı konusu açık değildir (Wang 1995: 197-98).

Türkçe sözcüklerde sözsonunda *-rs* ünsüz çiftinin bulunmayışı *bars*'ın yabancı kökenli olduğunu düşündürüyorsa da kökeni konusunda kesin bir yargıya varmak yine de güçtür.

berçik, berçik er 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍

“kavim adı (Fars)” *b. er* (KT K 12) OrYaz 126, Açık. s. 88.

Orkun “*Berçeker* [= Acemler]” (I 52, IV 153), Gabain ise “*b(ä)rç(i)k* (Runen) ein Volksname (Perser) || bir halk ismi” (ATG 328 b) olarak

¹ Gerçekten de bu sözcüğe TDK'nun çevirtip yayımladığı *Eti Dili Sözlüğü*'nde rastlanır: *parsanas* “pars”, *Eti Dili Sözlüğü*, Edgar H. Sturtevant, çev. Münire B. Çelebi, TDK, İstanbul 1946: 140.

anlamlandırır.

Klyāstornıy'ın aktardığına göre ise sözcüğe ilk değinenlerden birisi Marquart'tır (CAJ, 3, 1957-58, s. 245). Marquart sözcüğü *Pārsīk* er “Zerdüş Soğdlar” olarak tasarlar.

Yine bir başka görüşe, R. Frye'in görüşüne göre de *abar* çeker okuyup “avar savaşçısı” olarak adlandırmak mümkündür. Bu görüşü de F. Altheim eleştirmiştir (*Aus Spätantike und Christentum*, Tübingen 1951, s. 111-112, aktaran, Klyāstornıy, a.g.m. s. 245). Yalnız ön ünlülerle kullanılabilen buradaki ṣ b^2 harfinden dolayı art ünlülü *abar* okuyuşu mümkün görünmemektedir. Ayrıca Avarları gösteren p 'li ṣ *apar* sözcüğü yazıtlarda zaten geçmektedir. “Savaşçı, asker” anlamına gelen *çeker* diye de bir sözcük ne yazıtlarda ne izleyen dönemlerdeki metinlerde ne de günümüz Türk dillerinde görülmez. Yazıtların yazım düzenine değinen Klyāstornıy da eski Türk runik yazısında p ile b 'nin ayırt edildiğini ayrıca belirtir. Klyāstornıy devamla Haussig'in *berçeker* yerine, Frye gibi, *Abar* olasılığını göz önünde bulundurmasını da aynı gerekçelerle düzeltir (a.g.m. s. 246). Eski Türk yazıtlarında ve Çin kaynaklarında *Apar/Abar* biçimlerinin geçtiğine değinen Haussig arka-arkaya üç halkın, “Buhara halkı, Barçuklar (Farslar) ve Soğdlular”ın adlarının sayıldığını, bir başka sayımda ise *Apar*'a da yer verildiğini belirtir (CAJ, 2, 1956, 24-25).

Sözcüğün Soğdca olma olasılığı üzerinde duran Klyāstornıy bunu Soğdca *prçh*, *prçi*, *pr'çk* sözcükleriyle karşılaştırarak sondaki *-kr* bölümünün (**prçikr*) eyleyici adı yapan, “yapan, eden” anlamındaki (= TT + *CI*, Far. +*kār*, krş. TT *hizmetkār* “hizmetçi”) ek olduğunu belirtir

1968'de GOT'in sözlük bölümünde “*bārčik* Persian: *soğ(u)d b. ār* KT N 12” karşılığı veren T. Tekin ise 1988'de ibareyi *berçik* er olarak okur ve *berçik*'i “Orta Farsça **Parsig*, **Persig* gibi bir addan bozulma bir şekil olabilir.” diye açıklar (OrYaz, Açık. 88).

Aalto sözcüğü Bailey'nin yer verdiği *Barçuk* ile (BSOS VIII, 1935: 37), yine *Barçuk*'u da Arapça *kancākī* ile ilişkili görür. Söz konusu biçim de Hotanca *kañcake* (~ MK *kençek*) ile karşılaştırılır (Aalto 1971: 34).

Kaynakların hemen ortak olarak birbirlerine yaklaştıkları nokta *berçik* er'in Batı Türkistan bölgesinde yaşayan, İranî bir halkın adı olduğudur. İbarenin ilk ögesi olan *berçik*'in T. Tekin'in yer verdiği gibi **Parsig* ile ilişkili olma olasılığı yüksektir. Sondaki *er* ise GT *er* “kişi, insan” sözünden başkası değildir.

biçin (bêçin ?) 𐰇𐰣𐰚𐰚

Yazıtlarda bir kez *biçin yılda* “maymun yılında” ibaresinde görülür (OrhYaz 122 Maymun (yıl adı), *b. yılda* (KT K-D)).

Kaynakların çoğunluğu *biçin*’in Türkçe bir sözcük olmadığı konusunda birleşirse de kaynak dil konusunda ayrılırlar:

Clauson *biçin* sözünün Hint-Avrupa kökenli olduğunu, bir ihtimalle de Farsça *būzina* sözüne bağlanması gerektiğini belirtir (Clauson 1972, s. 295).

Bazin de Clauson’la aynı görüşü paylaşarak sözcüğe Eski Türklerde takvimcilikle ilgili kitabının dizin bölümünde “iranien” (İranî) kaydıyla yer verir.

ET alınma sözlerin çoğunu Çinceye bağlayan Şervaşidze, Tü. *biçin* (*bāçin*) sözünün *ti-* > *çi-* gelişiminden dolayı Moğolca olduğunu düşünür. Bu nedenle de Moğolca biçimi daha eski olması gereken **betin* şekline bağlar. Bir başka olasılık olarak da Far. *būzina*, Afg[anca] *bizū*, Tac[ikçe] *būzina*, Hindi *bozna*, *buzina* şekilleriyle karşılaştırır (Şervaşidze s. 78).

Konuya en son değinenlerden Choi ise olası bir Çince *fei-shen* 狒申 birleşliği tasarlayarak ET *biçin*’i Çinceye bağlar (1989: 221).

Şervaşidze’nin Mo. için yer verdiği **ti-* > *çi-* gelişimi ne kadar eskiye gider bilemeyiz. Bu dilin yazılı ilk verileri en erken 13. yüzyıl başlarına uzanır. Oysa Eski Türk Yazıtları 8. yy. başlarından kalmadır. Dolayısıyla bu öneri uygun değildir.

Son olarak Choi’nün görüşü ise eski ya da yeni Çince sözlüklerde “maymun” karşılığı *fei-shen* 狒申 birleşiminin bulunmamasından dolayı hayli şüphelidir. Dahası Çince -ş- = ET -ç- denkliği için de başka verilere ihtiyaç vardır.

Doerfer ise, maymunun Moğolstanda Türklerin eski yurtlarında bulunmadığını belirterek Barthold’un sözcüğü yabancı kökenli kabul ettiğini, Ramstedt’in de Soğdca olarak düşündüğünü belirterek Yunanca *πιθην* ile karşılaştırdığını kaydeder. Soğdcada ise Ramstedt’in andığı gibi “maymun” anlamına gelen ve ET biçime yakın olan bir sözcük bulamaz. Ancak İranî dillerden Afgancada (hangi Afgan dili olduğu belirtilmez!) *bizó* biçiminin olduğunu, bunun da Tac. *būzina* ile karşılaştırılması gerektiğini kaydeder, ancak Tac. biçimi (Doerfer’e göre) *bōzina* olarak düzeltmek gerekmektedir. Sözcük Rusçaya da *obez’yána* olarak geçmiştir. Doerfer, ET biçimin -z-’nin -c- olduğu Doğu İran diyalektlerinden geçmiş olması gerektiği düşüncesiyle TMEN’deki Farsça biçime kapalı *e* ile yer verir (TMEN III § 821).

Sonuç olarak Doerfer’in 1965’lere uzanan açıklamasının en akla yatkın

biçim, filolojik ve kültürel açılardan en uygun yorum olduğunu düşünüyorum.

biti- 𐭠𐭫𐭪𐭫, 𐭠𐭫𐭪

“yazmak, hâkketmek” (KT G-D, G-D, GB, ve ötesi) OrhYaz 128

Başlangıçtan beri ET *biti-* “yazmak, hakketmek” eylemi hep yabancı kökenli sayılagelmıştır. ET *biti-* ile ilgili en çok taraf bulan açıklama ise Çince *bi* “fırça” sözüne bağlayanıdır: EÇin. 筆 **pjiēt* “yazı fırçası (deve tüyünden)” + ET *+i* ⇒ *biti-*. Bu görüşe yer verenler için krş. Menges 1968: 70-71, Gabain 329 b, 330 a (*bir, biti-*), Hamilton 1971: 112 b, L. Bazin 1995: 40, Şervaşidze 1989: 59.

Bir başka görüş ise ET *biti-* eyleminin kökünü İranî dillere bağlamaktadır. Örneğin Aalto’ya göre ET *biti-* Hotanca *pīr* ve onun ortaçağ biçimi olan *pīda, pīdaka* “belge” sözüyle < İran. *pati-kar-* “istinsah etmek, kopyasını çıkarmak” eyleminden gelebilir (1971: 36).

Doerfer’in aktardığına göre Blochet Sanskrit पिटक *piṭaka* “kitap kutusu, sepet”, Schmidt Yun. πῑτάκιον */pitakion/* ve Toh. *pīdaka* “belge” (*pīde* “yazdı” sözünden) sözcüklerine bağlarlar. Anılan kaynaklar olası bir Soğdca *pōk* “buyruk, emir, yaşı, kural” sözünü de göz önünde bulundururlar (TMEN II § 717, s. 263).

Doerfer, Poucha’nın düşündüğü Süryanice *peṭqa, peṭqa* olasılığını, söz konusu Süryanice sözcüğün Yun. πῑτάκιον’dan türemesinden dolayı konu dışı bırakır (TMEN II § 717, s. 263).

Yine Doerfer’in yer verdiği göre, Donner’in ET *biti-* eylemini Samoyedce *pādā-* “yazmak; süslemek” eylemine bağlamasını da Joki eleştirmiştir (TMEN II § 717, s. 263).

Sonuç: ET *biti-* eylemini Çince 筆 *bǐ* [EÇin. **pjiēt*] sözüne bağlayan görüşler EÇin. *-t* = ET *-r* denkliği göz önünde bulundurulursa bir kez daha düşünülmelidir. Ses gelişimi Çince *-r*’den ET *-t*’ye değil tersine EÇin. *-t*’den ET *-r*’yedir, krş. Csongor 1952 § 169-176 (s. 118) ve yine Csongor “II. Finals” (s. 92), Csongor’un görüşlerinin özeti için bak. Ölmez 1994: 111. Eğer sözcük mutlaka Çinceye bağlanacaksa EÇin. *-t* ⇒ ET *-r* gelişiminden önceki döneme ait bir alıntı olduğu kanıtlanmalıdır.

Süryanice *peṭqa, peṭqa* sözüne bağlanan görüş ise “belge” anlamıyla belki de *biti-* “yazmak (yani belgelemek)” eylemine daha uygun düşmektedir. Ancak burada şu sorular sorulmalıdır: 1. Buradaki *-k-* sesi hangi kurala

göre düşmektedir? 2. *-a* ünlüsü hangi demkliğe göre *-i*'ye dönüşmektedir? 3. Aynı Süryanice kökten türeyen Uyg. *bitkäçi* ~ *betkäçi* (Sür. *petqa* + ET +*çi*) sözü nasıl olup da Süryanice biçimiyle, *betkä* olarak Eski Uygurcada *biti-* ile birlikte yaşamaktadır? 4. Süryanice bir addan ET bir eylem çıkıyorsa buradaki addan eylem yapan ek nedir?

Bu sorulardan 2 ve 3.sü bir ölçüde yanıtlanabilir, ancak ilk soruyu yanıtlamak güçtür. Örneğin 2. soru için şunu söyleyebiliriz: Sanskrit *-a* sesleri de Eski Uygurcada *-i* olmuştur, tıpkı olası Sür. *petqa* > ET **biti-* gelişimi gibi (krş. E. Moerloose, "Sanskrit Loan Words in Uighur", JTS 4, 1980: 61-78). 3. soruyu da her iki biçimin, *biti-* ve *bitkäçi*'deki *bitkä* biçimlerinin farklı dönemlere ait alıntılar olmasıyla açıklayabiliriz. *bitkäçi*'nin yapısı için krş. OTWF s. 113: Sür. (*petqa*) + ET +*çi* ve HT VI 1387 Açıklamalar.

bölün བྱུང་ < Tib. *blon*

ET *bölün*'ün kökü tartışmasız Tib. *blon* sözüdür; Tib. *blon* için bak. Jäschke "to give advice, to counsel; to make arrangements; the following" (385 b) ve Sarat Chandra Das "advice, counsel; to make arrangements" (905 b). Sözcüğe değişik çalışmalarda aşağıdaki anlamlar verilmiştir:

Thomsen: *bölön* = Tib. *blon* (heutige Aussprache *lon*) "hoher beamter" ("büyük bir memur" bugünkü söylenişi *lon*) (ZDMG, s. 171), ThomsenTDK ay. (s. 214/198)

Orkun: *Bölän* has isim (IV 154)

ATG < Tib. 331 a

Malov: "tibetskiy çin" 373 b

GOT *böl(ü)n* (< Tib. *blon*) minister, high official KT N 12 (320 b)

OrhYaz 130 (< Tib. *blon*) yüksek görevli, bakan (KT K 12)

Scharlipp, Tibet Kağanının Kül Tigin'e gönderdiği heyetin başında olan kişinin adının b²Öl²n² biçiminde yazılışına bakarak sözcüğün başlangıçta kişi adı olarak anlaşıldığını, *bölen* ya da benzer biçimde de söylendiğini kabul eder. Scharlipp'e göre sözcüğün "yüksek bir ünvan", "bakan" anlamları daha sonra farkedilmiştir (1995: 50).

buqaraq བྱུང་ << Skr. विहार *vihāra*

Yazıtlarda *uluş* sözü ile *bukarak uluş* şeklinde geçen sözcük "buhara

şehri” olarak anlaşılmıştır. OrhYaz KT K 12, Açıklamalar s. 88; ThomsenTDK “Buhara” (188/165; açık. 64). Buhara şehrinin adı ise genel- de Sanskrit *vihāra* sözüne bağlanmaktadır:

ET *bukarak* << Skr. विहार *vihāra* (‘Budist ya da Gaina Manastırı, manastır benzeri yer’ pw VI.141 b-c) → Buhara, bugün Özbekistan Cum- huriyeti’nde Buhara yönetim biriminin merkezi olan kent; krş. Uyg. *vihar*.

Çaça 𐰽𐰺𐰸 < Çin. 沙吒 *sha-zha*

“kişi adı” (< Çin. *şa-ça*) OrhYaz 131

ç. *señün* (BK D 26)

ç. *señünke* (KT D 32) OrhYaz 131

Yazıtlarda *sāñün* “general” sözüyle geçen bu adın aslı Çince *şa-* ile *çin*’den oluşmaktadır. Thomsen Çin kaynaklarına göre *Çaça*’nın Türklerce öldürülen *Şa-ça Çong-i* olduğunu belirtir (Thomsen, ZDMG, s. 172; ThomsenTDK, s. 181/155, Açık. 39). Benzer bilgilere Orkun (IV 155), Gabain (ATG 333 b), Malov (*çaça sāñün* “Kitaysk. general” 375 b) ve Tekin’de de (*čäčä* pers. n. < Chin. *Sha-cha* GOT 322 b) yer verilir. *çaça* yazıtlarda birkaç kez geçer:

Liu Mau-Tsai’nin belirttiğine göre *Şaça Sāñün* Çin kaynaklarında 698 yılının olayları anlatılırken kendisine yer verilen 沙吒忠義 *Şaça Çuñi*’den (*Scha-tscha Tschung-i*) başkası olamaz (I: 162 ve ötesi, II: 883. açıklama).

Eski Türk yazıtlarında ve Uygurcada görülen Çince sözcükleri en son bir araya getiren Kahar Barat bu ada *sha* ve *zha* maddelerinde yer verir: 沙吒 *sha-zha* (Barat 1996: 56, 44-45).

Söz konusu adın ilk ögesi olan *sha* 沙 Uygurca metinlerde *şa* ve *ja* olarak geçer, krş. BT III, XIII 沙彌 *şabi*, 大畢婆沙論 *taybibajalun* (Kahar Barat 1996: 56) ve HT VII 流沙 *liuşa* (Ölmez 1994: 127).

ET *ça* 吒 *zha* ise bir kez yazıtlarda şu an üzerinde durduğumuz adda geçer.

Çaŋ 𐰽𐰺 < Çin. 張 *chang*

Yine bir kişi adı olan *çaŋ* da “general” anlamına gelen *sāñün* ile birlikte bir kez görülür: *çaŋ sāñün* KT K 13. *Çaŋ* adı ve ses değeri için bak. Kahar Barat 1996: 44.

Tarihi kişilik olarak *Çaŋ* [Sāñün] Çin imparatorunun Kül Tigin’in cenaze törenine kendisini temsilen gönderdiği generaldır (Thomsen ve Liu Mau-Tsai’den aktaran T. Tekin OrhYaz s. 89). Liu Mau-Tsai bu tarihî kişiliğin Çin kaynaklarındaki 張去逸 *Çaŋ Hüy* (*chang-ch’ü-i*) ile bir ve aynı olduğu

görüştüğüdür (I: 179 ve ötesi, II: 995. açıklama).

çintan 𐰇𐰏𐰢𐰤 < Skr. चन्दन *candana* /*çandana*/

“sandal (ağacı)” OrhYaz 132 (BK G 11)

Sözcük *ıgaç* “ağaç” sözüyle birlikte yazıtlarda bir kez görülür. Yazıtın bu bölümü yıpranmış olduğu için sözcüğün tam olarak hangi bağlamda kullanıldığı anlaşılamamaktadır.

Yazıtlardan sonraki dönemde, Uygur metinlerinde *çintan* (veya *çintan*!) olarak görülen sözcük Buddhist rahiplerin giysilerini, daha doğrusu giysilerinin rengini tanımlamak amacıyla *kraja* sözüyle birlikte epece sık geçer:

Uyg. *çintan kraja ton* “sandal ağacı kabuğu renkli giysi, kavuniçi renkli giysi → rahip giysisi” HT VI 1233, HtLen V, VI (Tuguşeva 1991: 327).

çintan için krş. ED (Clauson 1972: 425a); sözcüğün Sanskrit aslındaki ilk hece ünlüsü -a- yerine i ~ ı oluşu, yeni örnekler ve diğer açıklamalar için bak. Zieme 1984. *kraja* < Soğd. *kr'z'-kh* “giysi, elbise” (= skr. *kāṣāya*) için krş. HT VI 1233'te anılan kaynaklar.

ET *çintan* < Skr. चन्दन *candana* /*çandana*/ “Sandelbaum, Sandelholz, pulverisirtes Sandelholz; rothes Sandelholz [Sandal ağacı, sandal ağacı talaşı; kızıl sandal]” PW II 938.

çor 𐰇𐰏𐰢𐰤

“ünvan” (KT K 13, BK G 13) OrhYaz 132

Yazıtlarda bir çok kez geçen ve “bir ünvan” olduğuna değinilen *çor* için Clauson Türkçe metinlerde seyrek geçen bir Türk ünvanı kaydını düşer. Clauson'un belirttiğine göre Çin kaynaklarında ünvan 𐰇𐰏𐰢𐰤 *çor* karakteriyle temsil edilir (ED 427 b).

Kökeni üzerinde fazla durulmayan *çor* için Aalto Toharcayı kaynak dil olarak göstermiştir. Aalto'ya göre bu ünvan Toharcada *çor* olarak görülür ve bu Toharca sözcük de günümüz İran dillerinden Sariqoli'de *çor* “güçlü genç erkek” olarak karşımıza çıkar (Aalto 35). Elimdeki Toharca kaynakların böyle bir Toharca sözcüğe yer vermediklerini (E. Sieg ve W. Siegling 1949, W. Thomas 1964) Farsça *çor* “*çor männliches Geschlechtsteil (bei Kindern) [erkeğin ut yeri (çocuklarda)]*” sözünün de bu ünvana tam uygun düşmediğini belirtmek isterim (*çor* için krş. Junker/Alavi s. 227 b).

Yakın zamanda yapılan bir etimoloji önerisi ses ve anlambilimi açısından ET *çor* ünvanına epeyce uygundur, ancak bu öneri henüz ET ve Çince üzerine çalışmalar yapan araştırmacılarca kabul edilmiş değildir, örneğin

ET’de bulunan 500’e yakın Çince sözcüğü toplayan, değerlendiren Barat’ın listesinde bu ünvana yer verilmez:

Çin. 卒 *zu* → Orh. *çor*: EÇin. *tsuət* > M[andarin] *tsu*, C[anton] *tsüt* “asker, hizmetli”, Sino-Jap[onca] *sotu* (*sotsu*), Sino-Ko[rece] *çor* “asker, hizmetli” (Choi 1988: 164). Burada yer verilen EÇin. -*t* = ET -*r* denkliği için EÇin. 佛 **b’jiuət* = ET *bur(han)* örneğini verebiliriz (Çsongor 1952: 92, 118¹⁶⁹⁻¹⁷⁶).

Çor ünvanının öteki ünvanlar arasındaki yeri için bak. Sertkaya 1987: 213 ve ötesi.

çub 州 < Çin. 州 *zhou*

“bölge, mıntıka” (KT D 31, BK D 24) OrhYaz 132

altı çub sogdak (KT D 31) OrhYaz, Açık s. 80

ET *çub* sözü, kökeni tartışmasız Çinceye bağlanan sözcüklerdendir. Yazıtlarda son sesi -*b* olarak görülen sözcük Uygurcada *çeu* (~ *çiu*), Mahmud el-Kaşgarî’de *ju* olarak görülür. Sözcük Miran yazıtında *sugçu* birleşğinde *çu* olarak görülür (Kahar Barat 1996: 52). Uygurca öteki örnekler için bak. Ölmez 1994: 135 (62. dipnot) ve Ölmez 1996: 157.

Eski Çince sözsonu -*w* sesinin ET’ye -*b* ~ *ya* da -*w* olarak geçişi için MK *kıwtu* ~ *kıftu* “makas” < Çin. 鉸刀 *jiao-dao* sözünde görülen *kıw* ~ *kıf* ile karşılaştırınız: ET *kıw* ~ *kıf* < EÇin. **kaiw* ~ **keew* bak. Hamilton 1995: 31.

çugay 石灰 < Çin. 石灰 *shi-hui*

“yer adı”: ç. *yış* OrhYaz 132 (KT G 6)

“yer adı ([陰山] Yin-Shan dağları)”: ç. *kuzin ... olurur ertimiz* 7 Tuny. 57 b.

Bugün ÇHC sınırları içerisinde, İç Moğolistan’da kalan Yin Şan “Yin Dağları”nın yazıtlardaki karşılığı olan *çugay* için bak. Czeglédy.

Çugay’ı, kökenini uzun ve etraflı bir yazıyla ele alan S. Tezcan sonuç olarak Tuvaca *çugay* “kireç”, Klasik Moğolca *sihuy*, *şohuy*, *çohuy*, Halha Moğolcası *şohoy*, Buryatça *şohoy*, Kalmukça *sihū*, *sūhū* ve *şūhū* biçimlerine bakarak sözcüğü -*u*- ile *çugay* okur. Anlamı “kireç” ya da “kireç taşı” olması gereken sözcük Tezcan’a göre Çin. 石灰 *shi-hui* sözcüklerinden gelişmiştir, ayrıntılar ilgili yazıdadır (1995: 230-31).

ışbara 𐰽𐰺𐰍𐰏 < Skr. ईश्वर *īśvara*

“ünvan”: ı. *yamtar* (KT D 33) OrhYaz 137 (< Skr. *īśvara*)

Wang, Clauson'un sözcüğü Toharca üzerinden Sanskrit diline götürdüğünü, ancak Toharca biçime yer vermediğini belirtir. Wang'a göre Toharca biçim TohA *şpār* "serçe" olabilir. Wang, sözcüğü Eski İngilizce *spearwa*, Klasik Moğolca *şibagun* "kuş", Dagurca *şowo/şogo* "kartal", Mançuca *şibehu* "kırlangıç" ile karşılaştırır. Çin kaynaklarına göre Türkler cesur ve güçlü kişileri *şbara* diye adlandırırlar (Wang 1995: 199).

Skr. ईश्वर *īśvara* için bak. PW I 854: "ईश्वर 2. Herr, Gebieter, Fürst, König [bey, efendi, emir, hükümdar, kral]"

işiyi liken 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 < Çin. 舍人呂向 *she-ren lu-xiang*

Liken adının son harfi Radloff'ta 𐰽𐰺𐰍, Malov'ta doldurulmuş, Fin atlasında ise şüpheli olarak karşımıza çıkar:

Radloff: 𐰽𐰺𐰍

Malov: [𐰽𐰺𐰍]

Fin Atlası: 𐰽𐰺𐰍

işiyi "kişi adı": *i. liken* (< Çin.) (KT K 12) OrhYaz 140

Kül Tigin yazıtının en son filolojik yayımını gerçekleştiren T. Tekin 121. açıklamada şu bilgilere yer verir: "KT K 12: *iş(i)yi lik(e)ñ*. Çin imparatorunun Kül Tigin'in yoğ törenine katılmak ve imparatorun taziyetlerini Bilge Kağan'a bildirmek üzere gönderdiği temsilcilerden *Lü Hiang*. Birinci kelime bu şahsın görevini belirten ve "vak'anüvis" anlamına gelen *şê-yen* ile bir ve aynı olabilir. (bkz. Liu I: 179)."

Liu Mau-Tsai'nin çevirdiği, 唐 Tang dönemi tarihinin anlatıldığı 舊唐書 *jiu tang shu*'da 732 yılının olaylarına yer verilirken İmparatorun General Çan Hüi (Liu: Tschang K'ü-i) ile birlikte başsağlığı dileklerini bildirmek üzere adalet bakanlığında "şef" olan (Çin.) Lü Hiang'ı gönderdiği kaydedilir (I: s. 179). İmparator, Kül Tigin için bir mezartaşı diktirmiş, dahası kendisi bir de kitabe yazmıştır.² Lü Hiang'dan 725 yılını olayları anlatılırken de bahsedilir. Burada gerçekten de Lü Hiang'ın görevi, sıfatı adalet bakanlığında şeflik değil "tarihçilik, vak'anüvislik"tir (Liu Mau-Tsai I: s. 177).³

Konumuz olan *işiyi* sözcüğü Tang dönemi Çincesi 舍人 *she-ren* (Giles: *she-jen*) sözünün Eski Türkçede aldığı biçim olabilir. Çince 舍 *she* Uygur dönemi metinlerinde *şe* olarak görülür (Kahar Barat 1996: 56).

² Bu konuda Liu Mau-Tsai, II. cilt, 953. dipnota bak. Liu Mau-Tsai'ye göre söz konusu kitabenin yapılan çevirileri arasında en iyisi E. H. Parker'ın 1896'da yayımlanan çevirisidir (s. 613-614).

³ (= Çin. 起居舍人)

işiyi'nin olası ikinci ögesi 人 *ren* (Giles: *jen*) ise Uygur dönemi metinlerinden itibaren *-yin/-şin* olarak görülür. Bu da *işiyi*'nin son hecesi olan *-yi*'ye uygun düşebilir, Uygurca örnekler için krş. Kahar Barat 1996: 59.

Liken ise 呂向 Lu Xiang'dan (Liu Mau-Tsai: Lü Hiang) başkası olamaz. Xiang sözünü Karlgren'de *χ-* önsesiyle buluruz: *xiang* GSR 715 a. Karlgren'in *χ-* ile yer verdiği sözcükler Uygurcada *k-* iledir, krş. Ölmez 1994, 130-31:

Çin. 羲 *xī* (Karlgren: *χia/χjię:*) = Uyg. *ki* HT VII 314,

Çin. 軒 *xuān* (Karlgren: *χiǎn/χiǎn*) = Uyg. *ken* HT VII 433-34,

Çin. 訓 *xún* (Karlgren: *χiwən/χiuən-*) = Uyg. *kün* HT VII 1158,

ayrıca krş. Kahar Barat 1996: 50, 70

Giles, 8. yy. başlarında yaşamış, şiire ve yazmaya yatkın, imparatorun himayesinde bulunmuş olan bir Lu Xiang'dan (Giles: Lü Hsiang) bahseder. Yazıtlarda bahsedilen Lu Xiang ile Giles'ın andığı Lu Xiang aynı kişiler olsa gerek, krş. BioDic. § 1443.

Liu Mau-Tsai'de yine 732 yılının olayları arasında vak'anüvis bir Li Jung'dan (起居舍人李融) bahsedilirse de konumuzla bir ilgisi yoktur. Liu Mau-Tsai'nin de yerinde olarak belirttiği gibi buradaki tarih bir yanlışlık sonucu olmalıdır, doğru tarih 734'tür (II: § 998). Aynı bölümün, 舊唐書 *jiu tang shu*'nun Japonca çevirisinde bu yanlışlık düzeltilerek doğru tarih 734 kullanılmıştır, bak. 騎馬民族史 2 (*Kibaminzokushi* 2), 1974, s. 136.